

УДК 323.1:81

<http://doi.org/10.17721/2524-048X.2017.08.125-146>

Ольга Казакевич,

кандидат історичних наук, доцент, докторант,

Національний педагогічний

університет імені М. П. Драгоманова

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО МОВ КОРИННИХ НАРОДІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВНІЧНОЇ ЄВРОПИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

***Анотація.** Статтю присвячено мовній політиці Російської імперії щодо корінних народів Центральної та Північної Європи у XIX – на початку XX ст. Політика Росії по відношенню до польської, литовської, білоруської, української, румунської, латиської, естонської та фінської мов розглядається в широкому історичному контексті. Автор порівнює мовну політику Російської імперії з подібними заходами, які впроваджувалися щодо регіональних та національних мов іншими державами зазначеної доби, зокрема, Великою Британією, Францією, Австро-Угорщиною. Зазначається, що найсуттєвішою рисою російської мовної політики була її вибірковість. Наприклад, якщо щодо української та, до певної міри, румунської мов застосовувалися суворі обмежувальні заходи, по відношенню до фінської було встановлено відносно ліберальний правовий режим. Залежно від внутрішньополітичної ситуації, активності національних рухів, міжетнічних протистоянь, русифікаційна політика центру могла впроваджуватися з більшою або меншою інтенсивністю. Тим не менше, її основна ціль – поширення російської мови як важливого елементу пануючої ідеологічної доктрини «Православ'я. Самодержав'я. Народність», залишалася незмінною. Заради досягнення цієї мети, імперська адміністрація застосовувала різноманітні заходи з метою зниження соціального престижу мов корінних народів, витіснення їх з*

адміністративної та освітньої сфер, обмеження видавничої діяльності тощо. Водночас, зазначається, що спрямована на заборони та обмеження мовна політика виявилася ефективною лише у короткостроковій перспективі.

Ключові слова: Російська імперія, мовна політика, русифікація, Центральна та Північна Європа.

Однією з провідних ознак геополітичного розвитку Європи ХІХ – початку ХХ століття було існування великих імперій, поліетнічний склад населення яких зумовлював необхідність вирішення часто неминучих міжетнічних протистоянь. Складність управління багатонаціональною державою не в останню чергу була пов'язана зі зростанням національної свідомості представників «бездержавних народів», які поступово включалися до процесу націотворення та державного утвердження. Водночас успіх загальноімперської інтеграції до етносу – представника влади й асиміляційної політики, залежав у тому числі від методів проведення мовної політики центру.

Вироблення норм мовної політики для багатьох європейських країн у ХІХ столітті було вимушеним заходом державної етнополітики. У період формування модерних націй саме мова нерідко була однією з перепон, яку народи долали на шляху до творення нації, визнання й творення окремої національної держави. Мовна політика Франції ще з кінця ХVІІІ століття була спрямована на підтримку французької мови, яка повинна була витіснити регіональні мови та гарантувати лінгвістичне об'єднання мешканців країни. У Великій Британії мовна політика стосовно корінного населення Ірландії, Шотландії та Уельсу в ХІХ ст. не передбачала прямих заборон щодо використання у повсякденному житті чи видавничій справі ірландської, шотландської, гельських, скотс та валлійської. Виключними правами англійська мова користувалася в освітній сфері, що однак, не заважало вивченню регіональних мов у недільних початкових школах. Мовна асиміляція як у Франції, так і у Великій Британії супроводжувалася зростанням ролі й

зміцненню статусу французької та англійської мов відповідно, на тлі зменшення соціального престижу регіональних мов. В Австро-Угорській монархії правовий статус мов імперії був закріплений «Конституцією про загальні права громадян королівств і земель, представлених у Рейхстазі» від 21 грудня 1867 року, дев'ятнадцята стаття якої гарантувала непорушне право кожної народності держави на збереження й розвиток своєї національності та мови. «Усі народності Держави є рівноправними і кожна народність має непорушне право на збереження і розвиток своєї національності та мови. З боку держави визнається рівноправність усіх місцевих мов у школі, в урядуванні й публічному житті. У краю, де проживають декілька народностей, публічні навчальні заклади повинні бути влаштовані у такий спосіб, щоб без використання примусу до навчання другої місцевої мови, кожна з тих народностей отримала необхідні засоби для здобуття освіти своєю мовою» [1, с. 494]. Наявність подібної правової норми засвідчує, що мовне законодавство імперії Габсбургів було на той час чи не найбільш прогресивним та ліберальним.

Можна констатувати, що упродовж досліджуваного періоду підходи великих європейських держав щодо мов корінних народів суттєво відрізнялися. Свою специфіку мала й мовна політика Російської імперії, дослідження якої має важливе значення для кращого розуміння процесів націогенезу у Центральній та Північній Європі. Цій темі на сьогоднішній день присвячена низка досліджень [2-11], хоча дана проблема потребує подальшого дослідження, зокрема, шляхом визначення особливостей мовної політики Російської імперії у порівнянні з іншими європейськими державами XIX – початку XX ст.

У результаті військових конфліктів та міжнародних політичних домовленостей суттєвих трансформацій зазнала доля багатьох народів, які опинилися в межах Російської імперії. Одним із найчисельніших етносів, із тимчасово перерваною державною традицією та власною розвиненою

літературною мовою, який увійшов до імперії на рубежі XVIII – XIX ст. були поляки. Конституційна Хартія Царства Польського 1815 року гарантувала ведення державних справ у адміністративній, судовій і військовій сферах польською мовою. Знання останньої було й однією з умов для зайняття державних посад іноземцями. Як зазначає Н. Судакова, у першій чверті XIX століття школи з польською мовою навчання були широко розповсюджені не лише у Царстві Польському, але й на території Віленського навчального округу [12, с. 51]. Російська у закладах освіти викладалася як іноземна мова. Проте, після утвердження на російському престолі Миколи I й придушення Польського повстання 1830-31 років ситуація у мовній сфері змінилася. Було закрито Варшавський та Віленський університети. У західних губерніях імперії ліквідовувалась уніатська церква (1839), а польську мову забороняли використовувати у проповідях [4, с. 243]. Викладання російської мови у польських навчальних закладах стало обов'язковим, тоді як у Віленському навчальному окрузі польську було виключено із навчальних планів. На противагу їй з 1833 р. було дозволене викладання литовської мови [12, с. 52]. Микола I особисто розпорядився включити до програми гімназій церковнослов'янську мову, покликану спростити перехід до російськомовного навчання різним предметам [4, с. 102]. Загалом, однак, у Царстві Польському основною мовою шкільної освіти залишалася польська.

Русифікаторська політика центру далеко не завжди досягала мети у польськомовному середовищі. Так, не зважаючи на те, що російську вивчали у навчальних закладах Царства Польського, свідоцтво про знання російської мови необхідне для чиновницької служби стало предметом купівлі-продажу. Нова когорта російських чиновників, яка прибула до Царства Польського під час Січневого повстання, виявила знання російської мови лише у польських чиновників старшого покоління [13, с. 160].

Лібералізація суспільного життя після приходу до влади Олександра II сприяла відновленню діяльності вищих навчальних закладів із польською

мовою викладання, зокрема, Медико-хірургічної академії у Варшаві та Варшавської головної школи. У 1858 році у Віленському, а у 1860 році у Київському навчальних округах було відновлено навчання польській мові (за вибором учнів як одній із іноземних мов, ця норма не поширювалась на Вітебську та Могилівську губернії) [4, с. 128]. «Статутом про громадське виховання у Царстві Польському» від 8 травня 1862 року було відновлено систему шкіл з польською мовою викладання, при цьому у шкільних програмах кількість годин на вивчення російської була наполовину зменшена [14, с. 235].

Невдовзі, однак, Січневе повстання та його придушення російськими військами, мали наслідком посилення політики русифікації. А. Прохнік окреслив чотири шляхи політики русифікації в середній школі Царства Польського після 1864 року: 1) створення нових російських шкіл; 2) перетворення польських шкіл на російські; 3) повна русифікація польської шкільної освіти; 4) уніфікація шкільних програм й організації шкіл Царства Польського зі школами імперії [15, с. 9].

Нормативними документами й наказами 1868, 1869, 1872, 1873 рр. у Царстві Польському поступово впроваджувалася російська мова як основна мова навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Згідно статуту Варшавського університету 1869 р. російська мала вживатися у викладанні, та загалом у всіх випробуваннях, творах, у публічних актах, діловодстві. Це ж положення було підтверджене й статутом 1893 року. Окремий циркуляр регламентував право вводити до гімназійних навчальних предметів вивчення польської мови для бажаючих. Водночас, у 1879 році гімназістам було заборонено розмовляти польською мовою у стінах шкіл (навіть на перервах) [6, с. 79]. Посилення русифікації торкнулося не лише Царства Польського, але й усіх інших земель, де польський вплив був традиційно сильним. Із 1863 року в середніх навчальних закладах і початкових народних училищах Віленського навчального округу мовою викладання стала російська. Початкове навчання литовською мовою повинно було супроводжуватися обов'язковим викладанням

російської. Польська мова була замінена російською у викладанні католицького Закону Божого в початкових та середніх навчальних закладах Північно-Західного краю [4, с. 232].

Паралельно йшов процес витіснення польської мови з діловодства краю. Указ від 24 червня 1840 року передбачав для західних областей імперії ведення усіх справ урядової і судової частини російською мовою за правилами й зразками, встановленими у загальному Зводі законів [16, с. 65]. Листування й справи в магістраті Варшави мали здійснюватися також російською мовою. Судовий статут 1892 року передбачав, що судочинство у Варшавському окрузі повинно відбуватися російською мовою. У гмінних судах при розгляді деяких справ допускалось використання рідної мови, хоча усі письмові акти, які виходили з суду мали бути підготовлені російською [16, с. 68-69].

Аналізуючи мовну політику Російської імперії у Царстві Польському не можна оминати увагою спробу перевести польську мову на кириличний шрифт. Ще у 1844 році була висунута пропозиція про використання в польській мові російської, а після Січневого повстання упродовж 1865-69 років у Петербурзі та Варшаві були видані підручники для початкових шкіл польською мовою кириличною абеткою. Б. Успенський справедливо зауважує, що використання російського алфавіту стало знаком ідеологічної програми, по суті відображеної в уварівській формулі «Православ'я, Самодержав'я, Народність», бо російська абетка перш за все сприймалася як слов'янська на відміну від латинської й вона ж протистояла за конфесійною ознакою, як православна католицькій [17, с. 126].

На зменшення польського культурного та освітнього впливу на литовське, білоруське та українське населення була спрямована низка документів, які забороняли використання у друці польського алфавіту. Зокрема, 7 квітня 1853 р. була видана заборона друкування «російських статей латино-польськими літерами» [18, арк. 5]. У 1859 р. Головне управління цензури визначило «заборонити друк абеток, що вміщували в собі застосування

польського алфавіту до російської мови, а також встановити правилом, щоб твори на малоросійському нарідччі, написані власне для поширення їх між простим народом, друкувалися не інакше, як російськими буквами, і щоб подібні народні книги, надруковані за кордоном польським шрифтом, не допускалися до ввезення в Росію» [18, арк. 5 зв.; 9, с. 17].

У 1865 році віленський генерал-губернатор К. П. Кауфман, особливим циркуляром заборонив видання та поширення будь-яких книг литовською мовою, надрукованих «латино-польським алфавітом». Циркуляром 1867 року було заборонено друкувати латинським шрифтом білоруські книги. Спеціальне положення Головного управління у справах друку 1869 року підтвердило заборону на використання латиниці в литовськомовних публікаціях. Такий захід, на думку частини його ініціаторів, був покликаний «захистити» литовців від полонізації й сприяти укріпленню литовськості [7, с. 240]. Д. Сталюнас відмічає, що у масовій історичній пам'яті литовців цей експеримент називається «забороною литовського друку» [7, с. 240]. М. Долбілов звертає увагу на те, що кирилізація литовської писемності була тісно пов'язана з освітньою реформою покликаною охопити селянство початковим навчанням. Цей захід ставав «для відомства народної просвіти - хай і в локальному масштабі – тестом на здатність вибудувати довгострокову політику за значно глибшого ніж раніше проникнення у маси» [3, с. 258]. Водночас, литовськомовні видання кирилицею не знайшли належної підтримки серед населення, їх ігнорували й майже не купували. Введена заборона спровокувала організацію друку литовських книг за кордоном із їх подальшим ввезенням до Російської імперії і поширенням серед литовців. На противагу русифікації в освітній сфері, для вивчення литовської мови в Литві організовувалися численні таємні школи з домашнім навчанням у селах та містечках, не зважаючи на введені штрафи за їх утримання.

До мовної політики дотичне й питання назв територій Російської імперії, їхні переіменування та заборони щодо використання попередніх. Указом

Сенату від 18 липня 1840 року було заборонено використовувати назви Білоруські та Литовські губернії, а натомість слід було зазначати поіменні назви губерній: Вітебська, Могилівська, Віленська і Гродненська [19, с. 53]. Названі губернії отримали офіційну назву – Північно-Західний край. Аналогічно українські губернії імперії: Київська, Волинська й Подільська отримали назву – Південно-Західний край. У 1860-х роках назва Царство Польське поступово витіснялася термінами «губернії Царства Польського» та «губернії Привіслинські», з утворенням у 1874 році Варшавського генерал-губернаторства переважно використовувалися назви «губернії Привіслинського краю» чи «Привіслинський край».

Засади мовної політики Російської імперії щодо української та білоруської мов базувалися на глибокому переконанні у тому, що ці мови є лише наріччями російської. Це створювало вкрай несприятливі умови для розвитку української та білоруської навіть у порівнянні з іншими мовами корінних народів імперії, які так чи інакше піддавалися русифікації. Можливість використовувати українську мову у початковому навчанні в недільних школах на початку 60-х років XIX ст. була настільки нетривалою й охоплювала настільки незначну частину населення, що не могла дати суттєвих результатів, на відміну від розгалуженої системи початкових шкіл з рідномовним навчанням, яка існувала серед фінів, естонців і латишів ще на початку століття. Валувєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., які докорінно обмежували сферу поширення української мови, стали результатом побоювань влади, що розвиток української мови може у майбутньому призвести до усвідомлення народом національної самобутності та проявів сепаратизму.

Слід зазначити, що політика імперської адміністрації щодо української й білоруської мов не мала чіткої програми, а її законодавчі та виконавчі ініціативи загалом мали ситуативний характер. Наприклад, деякий час, пропагування білоруської мови навіть заохочувалося урядом, адже вона мала

довести, що білоруси – не поляки, а росіяни. Так, наприклад, у 1863 р. попечитель Віленського навчального округу ініціював видання «Розповідей на білоруському нарiччi» [4, с. 169]. Проте, подальшого розвитку ця політика не зазнала, натомість русифікація білорусів, так само як і українців, поступово посилювалася. С. Токть зазначає, що Валувєвський циркуляр міг автоматично застосовуватися і до білоруських видань, як латиницею так і кирилицею [8, с. 301]. З 1864 по 1889 рік у Білорусі не з'явилося жодного друкованого твору білоруською мовою, а з 1863 до 1900 р. в Російській імперії було видано 9 білоруських книг, загальним обсягом 160 сторінок [8, с. 301]. Праці написані у 60-70-х роках ХІХ століття тривалий час залишалися в рукописах. Наприклад, п'єса В. Дуніна-Марцінкевича «Пінская шляхта», написана у 1866 році, була надрукована лише у 1918 р. [20, с. 85]. «У 1867 р. він намагався опублікувати свої білоруські вірші в журналі «Віленський вісник» уже кирилицею («гражданкою»), але отримав відмову і пораду залишити марні спроби підняти білоруську мову до рівня літературної мови» [8, с. 299].

Схожими шляхами здійснювалася русифікація земель Бессарабії, які були приєднані до Російської імперії у 1812 р. «Статут утворення Бессарабської області» від 29 квітня 1818 року визначав широкі автономні права Бессарабії. У діловодстві та судочинстві Бессарабії допускалося використання румунської (молдавської) та російської мов. Однак зменшення автономних прав області у 1828 році призвело до подальшого обмеження вживання румунської (молдавської) мови у діловодстві. У школах Бессарабії російська мова вже в першій половині ХІХ століття стала основною мовою навчання. Румунська (молдавська) мова застосовувалася у школах взаємного навчання та як навчальний предмет у декількох повітових училищах і в Кишинівській гімназії. «У 60-х роках ХІХ століття в церковно-приходських школах Бессарабії використовувались і російська і молдавська; в одних навчалися тільки російській мові, в других лише молдавській, а в третіх – обом мовам разом, що залежало здебільшого від рівня підготовки вчителя» [12, с. 185]. Поступове

витіснення румунської (молдавської) мови у третій чверті XIX століття з освітнього процесу завершилося забороною її викладання у школах Бессарабії. Румунська (молдавська) була також витіснена із церковного богослужіння. Мовна політика Російської імперії в Бессарабії була спрямована на посилення ваги російської мови в освіті та адміністративному житті, що призвело до білінгвізму, зміщення румунської (молдавської) мови упродовж XIX століття з адміністративного управління, зменшення її ваги у освітньому процесі, водночас для більшості населення румунська (молдавська) залишалася розмовною.

Суттєво меншою інтенсивністю характеризувалася політика русифікації Естонії та Латвії. За результатами Північної війни 1700-1721 рр. Естляндія, Курляндія і Ліфляндія були приєднані до Російської імперії. Мовна політика в Остзейському краї проходила в умовах сильного спротиву нововведенням із боку прибалтійського німецького дворянства. На початку XIX ст. основною мовою навчання у навчальних закладах Естонії та Латвії була німецька. Лише у 1820 році російська мова була включена до обов'язкових предметів гімназійного курсу. Випускники гімназій, які вступали до Дерптського університету повинні були показати достатній рівень володіння російською мовою й знання російської літератури та історії відповідно до приписів Міністерства народної освіти від 8 липня 1845 року [12, с. 12]. У 60-х роках XIX століття у Дерптському університеті мовою навчання стала російська.

Згідно правил для православних шкіл у Ліфляндії від 1 травня 1850 року учні мали навчатися читанню й письму російською та латиською або естонською [12, с. 44-45]. Можливість здобувати початкову освіту у школах Естонії та Латвії у 60-70-х роках XIX ст. німецькою, естонською, латиською мовами зберігалася. Обов'язковим вивчення російської мови у початковій школі стало у 1874 році. Учбовий статут 1893 року передбачав що, «в губерніях Естляндській, Ліфляндській, Курляндській в сільських школах ... і однокласних та двокласних училищах МНП [Міністерства народної освіти] у перший рік

[навчання] викладання відбувається російською, естонською або латиською, але в останній рік навчання усі предмети, окрім Закону Божого і церковного співу – російською» [16, с. 73].

У діловодстві Остзейських губерній бажана для влади русифікація проходила вкрай повільно. Розпорядження Комітету міністрів про введення в коронних офіційних установах Прибалтійських губерній листування російською мовою й про призначення з 1 січня 1858 року в усі означені місця лише чиновників, які можуть здійснювати діловодство російською мовою, станом на 1867 рік залишалися практично нереалізованими через нестачу відповідних кадрів [16, с. 287]. У сфері управління російська мова була визнана обов'язковою у 1867 році, однак, навіть у 1892 році виникла необхідність підтвердити, що губернатори та усі представники влади в Ліфляндській, Естляндській і Курляндській губерніях мають вести справи, а також листуватися з вищими державними закладами і установами, що знаходяться за межами Прибалтійських губерній, тільки російською. При цьому, внутрішнє листування німецькою, латиською та естонською мовами дозволялося. Російською мовою здійснювалося також судочинство. Лише у мирових судах були дозволені словесні скарги рідною мовою через перекладача [16, с. 66-67]. Статут Військової повинності 1897 року дозволяв у Прибалтійському краї, у випадку незнання призовником російської, формулювати усні питання й відповіді його рідною мовою. Рішення по заявах, які подавалися німецькою або латиською мовами мали супроводжуватися відповідними перекладами [16, с. 66].

Найбільшою лояльністю щодо рідної мови корінного населення відзначалася політика імперської адміністрації у Фінляндії. Частина земель цієї країни опинилася у складі Російської імперії ще у першій половині XVIII століття, а після російсько-шведської війни 1808-1809 років Фінляндія цілком потрапила до її складу. Велике князівство Фінляндське отримало широкі автономні права у 1809 році. На думку А. Каппелера, ця обставина заклала

підвалини й визначила рамки становлення Фінської держави та утворення нації [2, с. 80].

Мовну ситуацію у Великому князівстві Фінляндському визначали у першу чергу шведська та фінська мови, між якими відбувалося протистояння. Частина населення використовувала також російську та німецьку. Фінська у першій половині XIX ст. залишалася переважно мовою нижчих соціальних прошарків, тоді як мовою діловодства та освічених верств була шведська. Російське керівництво обрало модель поступового впровадження російської мови в адміністративне життя князівства та освітній процес.

Й. Ремі відзначає два ключових положення імперської політики щодо Фінляндії: по-перше, основи соціального устрою країни мали залишатися недоторканими; по-друге, Фінляндія мала бути ізольована від впливу Швеції [21, с. 34]. З метою збереження існуючої ситуації у мовній сфері у 1850 році було заборонено видавати книжки фінською мовою, крім сільськогосподарської та релігійної літератури [22, с. 44]. Проте, лояльність російському урядові, продемонстрована фінським населенням у період Кримської війни переконала владу не тільки зняти існуючі обмеження, але навпаки сприяти розвитку фінської мови на противагу шведській. Такі цілі імперської політики, як зазначає Й. Ремі, виявилися співзвучними прагненням фінського національного руху [21, с. 34].

У 1858 році була відкрита перша середня школа з фінською мовою навчання, а вже у 1863 році імператор Олександр II надав фінській мові статус рівний шведській [23, с. 232]. Одночасно було скасовано обов'язкове викладання російської мови у початкових школах та гімназіях. Фінська мова впроваджувалася у сферу вищої освіти. Ще раніше була відмінена необхідність для чиновників отримувати свідоцтва про знання російської мови.

Своєрідний «альянс» між імперською адміністрацією та фінським національним рухом виявився, однак, недовготривалим. Ставлення до російської мови у Великому князівстві Фінляндському часто залишалось

зневажливим, і фіни вважали гідним вчинком не вчити російську мову [24, с. 33].

Водночас, наприкінці XIX ст. уряд суттєво інтенсифікував політику мовної русифікації Фінляндії одночасно зі звуженням її автономних прав. Постанова від 19 липня (1 серпня) 1891 року «Про деякі зміни порядку справочинності й заміщення посад у вищих урядових закладах Великого князівства Фінляндського» серед іншого регламентувала використання російської мови у діловодстві: «2) Міністру статс-секретарю супроводжувати генерал-губернатору краю тексти найвищих постанов, а також законопроектів і пропозицій сейму, тільки російською мовою. Рівночасно і генерал-губернатор повідомляє такі фінляндському сенату російською мовою. Так само російською мовою надходять до генерал-губернатора всі відгуки й подання фінляндського сенату. Переклади оригіналів документів на шведську й фінську мови, рівночасно як і переклади подань і відгуків сенату на російську мову, покласти, за розпорядженням сенату, на відповідальних присяжних перекладачів. Усепіданнійше подання фінляндського сейму перекладається тим же порядком на російську мову» [25, с. 208-209]. Посаду статс-секретаря Фінляндії і канцелярії генерал-губернатора могли займати тільки «російські чиновники, які закінчили університетський курс і які вивчили докладно фінляндські закони, а також із фінів із вищою освітою, але лише ті, хто ґрунтовно володів російською мовою» [25, с. 209]. Це правило поширилось й на зайняття інших посад: перевага мала надаватися тим, хто знав російську мову. 7 червня 1900 року було прийнято маніфест «Про поступове введення російської мови у діловодство», а 19 червня 1902 року постанову про вживання російської мови у вихідних документах від фінляндських урядових закладів.

Проте, на хвилі післяреволюційної обмеженої лібералізації суспільного життя імперії зазначені заходи були скасовані. Постанова від 20 квітня (13 травня) 1906 року стосовно російської мови у діловодстві адміністративних закладів Фінляндії передбачала, що «Усепідданійші проекти сеймових

пропозицій і законів, які вони вміщують, рівночасно як і постанов, що підлягають оприлюдненню адміністративним порядком, викладаються як російською, так і фінською і шведською мовою» [6, с. 75]. Паралельно з російською мовою поверталася вага шведської та фінської мов у веденні діловодства.

Аналіз політики мовної русифікації європейських етносів, які у XIX ст. перебували у складі Російської імперії, засвідчує, що ця політика мала суттєві відмінності у кожному окремому регіоні. Так, зокрема, політика щодо польської мови відзначалася послідовним та інтенсивним курсом на витіснення цієї мови зі сфери державного управління та освіти після Листопадового та Січневого повстань. Здійснювалися також спроби зближення польської та литовської мов із російською шляхом переведення їх на кириличний алфавіт. Політика щодо української та білоруської мов, будувалася з огляду на упереджене ставлення до них, як до діалектів або наріч російської, й також реалізовувалася шляхом заборон та обмежень. Поступове, але неухильне витіснення румунської (молдавської) мови з управлінської, освітньої та релігійної сфер здійснювалося в Бессарабії. Водночас, значно менш інтенсивною була політика русифікації в Естонії та Латвії, а в Фінляндії мова корінного населення тривалий час не лише мала можливості для свого розвитку, але й отримувала необхідну для цього законодавчу підтримку від вищої влади імперії. Процес мовної русифікації цих регіонів країни був розпочатий значно пізніше ніж на інших західних територіях імперії.

Таку нерівномірну динаміку запровадження мови імперського центру, в залежності від локальних умов, можна вважати ключовою особливістю мовної політики Росії в порівнянні з іншими великими європейськими державами XIX ст. Вона дає привід деяким дослідникам вживати замість терміну «русифікація» підконтрольних імперії Романових народів, слово «русифікації» у множині [26, с. 54-77], підкреслюючи, таким чином, фактичну відсутність єдиної мовної політики центру. Водночас, навряд чи з таким підходом можна однозначно

погодитись. Основна мета русифікації – поширення російської мови як важливого елементу пануючої ідеологічної доктрини «Православ'я. Самодержав'я. Народність», залишалася незмінною. Крім того, незважаючи на певні регіональні особливості, політика мовної русифікації мала в своїй основі єдиний арсенал шляхів та методів реалізації.

Свого підданого імперія прагнула бачити, не лише лояльним, але й бажано російськомовним, православним, цілком відданим імператорові, міцно інтегрованим до всього «загальноросійського» та причетним до творення спільної «російськості». Уніфікація, поступове звуження автономних прав, зміна адміністративного устрою, запровадження губерній, підпорядкування навчальних закладів Міністерству народної освіти неодмінно супроводжувалося посиленням мовної русифікації краю й збільшенням ваги «російського» на етнічно неросійських територіях імперії. Здебільшого відбувалася поступова відмова від ведення діловодства, судочинства й урядування місцевою мовою, запроваджувалося діловодство декількома мовами, чи допускалися переклади документації або ж цілком відбувався перехід на російську мову.

Основними засобами мовної русифікації неросійськомовних підданих було здобуття ними освіти в навчальних закладах імперії російською мовою, а також запровадження системних заходів покликаних перешкоджати зростанню соціального престижу мов корінного населення. Серед методів проведення мовної політики, які застосовувала Російська імперія можна виокремити наступні: переведення діловодства краю на російську; обмеження (повне або часткове) на викладання й навчання рідною мовою; спроби переведення національних алфавітів із латиниці на кириличний шрифт, з одночасною заборонаю використання латинської абетки у друці; обмеження друкування мовами корінних народів; впровадження російської мови у релігійне життя.

Інтенсивність запровадження політики мовної русифікації залежала від багатьох чинників, до яких можна віднести внутрішньополітичну ситуацію в

імперії, прояви етнічного чи регіонального сепаратизму, конфлікти між різними етносами на підконтрольних територіях тощо. Ситуативно уряд міг послаблювати русифікаторські заходи, а інколи навіть сприяти розвитку мов корінного населення з метою послаблення у певному регіоні впливу німецької, шведської чи польської мов. Однак стратегічне завдання мовної уніфікації суспільного життя імперії залишалося непохитним.

Системні заборони, які були покликані знизити престиж місцевих мов, й натомість збільшити вагу російської на практиці мали радше тимчасовий ефект, аніж довготривалий й ґрунтовний результат. Політика заборон та примусового насадження російської мови наштовхувалася на спротив місцевих освічених прошарків, реакцією яких було прискорення вироблення національних лінгвістичних стандартів й творення літературних мов. Вивчення впливу політики мовної русифікації на культурно-освітню діяльність інтелектуальних еліт європейських етносів, які у XIX – на початку XX ст. входили до складу Російської імперії, становить перспективний напрямок подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Zasadnicza ustawa państwowa z dnia 21 Grudnia 1867 r., o ogólnych prawach obywateli Państwa dla królestw i krajów // Przekłady Ustaw, Rozporządzeń i Obwieszczeń z Dziennika Praw Państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Rocznik 1867. – Lwów: Z ces. król. galicyjskiej Drukarni rządowej. – 1867. – S. 491-495.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с., 11 карт.
3. Долбилов М. Превратности кирилизации: запрет латиницы и бюрократическая русификация литовцев в Виленском генерал-губернаторстве 1864-1882 гг. / М. Долбилов // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 255-296.

4. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с.
5. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
6. Руднев Д. В. Политика Российской империи в отношении западных окраин / Д. Руднев // Государственная языковая политика: проблемы информационного и лингвистического обеспечения. – СПб.: СПбГУ. – 2007. – С. 69-91.
7. Сталюнас Д. Идентификация, язык и алфавит литовцев в российской национальной политике 1860-х годов / Д. Сталюнас // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 225-254.
8. Токть С. Латиница или кирилица: проблема выбора алфавита в белорусском национальном движении во второй половине XIX – начале XX века / С. Токть // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – С. 297-319.
9. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів [Упор. Г. Боряк; вступ. ст. В. Шандра; П. Гриценко]. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. – LXII; 810 с.
10. Cotelnic T. Rusificarea Basarabiei sub dominația țaristă (1812-1918) / T. Cotelnic // *Philologia*. – 2015. LVII. – № 1-2 (277-278) – P. 47-59. [Electronic resource] – Mode of Access: http://www.if.asm.md/reviste/philologia_1-2-2015.pdf (Last Access: October 3, 2017). – Title from the Screen.
11. Remy J. The Ukrainian Alphabet as a Political Question in the Russian Empire before 1876 / J. Remy // *Ab Imperio*. – 2005. – № 2. – P. 167-190.
12. Судакова Н. Я. Из истории методики преподавания русского языка в нерусской школе. Часть 1 / Н.Судакова. – Махачкала: Дагестанское учебно-педагогическое издательство, 1972. – 247 с.

13. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше / Л. Горизонтов. – М.: Издательство «Индрик», 1999. – 272 с.
14. Шиллер-Валицка И. Мифы и стереотипы: несколько замечаний об истории образования в Царстве Польском в XIX веке / И. Шиллер-Валицка // Вопросы образования. – 2014. – № 3. – С. 223-243.
15. Próchnik A. Rusyfikacja szkoły polskiej po powstaniu styczniowym // Walka o szkołę Polską w 25-lecie strajku szkolnego [/ pod red. S. Drzewieckiego, Z. Nowickiego i T. Wojeńskiego]. – Warszawa: Drukarnia «Stołeczna», 1930. – S. 9-25.
16. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.) / В. Дякин. – СПб.: «ЛИСС», 1988. – 1000 с.
17. Успенский Б. А. Николай I и польский язык (Языковая политика Российской империи в отношении Царства Польского: вопросы графики и оргфографии) // Историко-филологические очерки / Б. Успенский. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 123-173.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 294, оп. 1, од. зб. 4-А.
19. Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах [/ Уклад., навук. рэд. А. Ф. Смалянчук]. – Вільня: ЕГУ, 2007. – 302 с.
20. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы [/ Пад рэд. А. Я. Баханькова]. – Мінск: «Навука і тэхніка», 1994. – 463 с.
21. Remy J. The Nacional Development of Finns and Ukrainian under Russian Empire. Some Comperative Aspects / J. Remy // Етнічна історія народів Європи. – 2000. – № 5. – С. 31-38.
22. Савойська С. В. Комунікативна політика Фінляндії в якості мовного досвіду для сучасної України / С. Савойська // Наукові праці МАУП. – 2016. – Вип. 50 (3). – С. 42-47.

23. Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914-1917 гг.) / А. Бахтурина. – М.: РОССПЭН, 2004. – 392 с.
24. Вихавайнен Т. Столетия соседства. Размышления о финско-русской границе / Т. Вихавайнен. – СПб.: Нестор-История, 2012. – 248 с.
25. Корево Н. Сеймовый устав для Великого Княжества Финляндскаго, Высочайше утвержденный 20 июля 1906 года. С прил. и алф. указ. / Н. Корево. – СПб.: Государственная Типография, 1913. – VIII, 390 с.
26. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.

References:

1. Zasadnicza ustawa państwowa z dnia 21 Grudnia 1867 r., o ogólnych prawach obywateli Państwa dla królestw i krajów (1867) // *Przekłady Ustaw, Rozporządzeń i Obwieszczeń z Dziennika Praw Państwa dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi, tudzież Wielkiego Księstwa Krakowskiego. Rocznik 1867.* Lwów: Z ces. król. galicyjskiej Drukarni rządowej. S. 491-495.
2. KAPPELLER, A. (2005) *Rosiia yak polietnichna imperiia. Vynyknennia. Istoriiia. Rozpad.* Lviv: Vydavnytstvo Ukrayinskoho Katolytskoho Universytetu.
3. DOLBILOV, M. (2005) Prevratnosti kirilizatsyi: zapret latynitsy i biurokratycheskaia rusifikatsyia litovtsev v Vilenskom heneral-hubernatorstve 1864-1882 hh. *Ab Imperio.* № 2. S. 255-296.
4. *Zapadnyie okrainy Rossiyskoi imperii.* (2006). Moskva: Novoie literaturnoie obozreniie.
5. MILLER, A. (2000) «*Ukrainskii vopros*» v *politikie vlastei v russkom obshchestviennom mnenii (vtoraia polovina XIX v.).* Sankt-Peterburg: Aleteiia.
6. RUDNIEV, D. (2007) Politika Rossiiskoi imperii v otnoshenii zapadnekh okrain. *Hosudarstvennaia yazykovaia politika: problemy informatsyonnoho i*

- lingvisticheko obespecheniia*. Sankt-Peterburg: SPbHU. S. 69-91.
7. STALIUNAS, D. (2005) Identifikatsiia, yazyk i alfavit litovtsev v rossiiskoi natsyonalnoi politikiie 1860-kh hodov. *Ab Imperio*. № 2. S. 225-254.
 8. TOKT, S. (2005) Latinitsa ili kirilitsa: probliema vybora alfavita v belorusskom natsyonalnom dvizhenii vo vtoroi polovinie XIX – nachalie XX vieka. *Ab Imperio*. № 2. S. 297-319.
 9. Ukraïnska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobaderzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv (2015). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio»».
 10. COTELNIC, T. (2015) Rusificarea Basarabiei sub dominația țaristă (1812-1918). *Philologia*. № 1-2 (277-278). P. 47-59. [Online] Available from: http://www.if.asm.md/reviste/philologia_1-2-2015.pdf (Accessed: October 3, 2017).
 11. REMY, J. (2005) The Ukrainian Alphabet as a Political Question in the Russian Empire before 1876. *Ab Imperio*. № 2. P. 167-190.
 12. SUDAKOVA, N. (1972) *Iz istorii metodiki prepodavaniia russkoho yazyka v nerusskoi shkolie. Chast 1*. Makhachkala: Dahestanskoie uchebno-pedahohicheskoe izdatelstvo.
 13. HORIZONTOV, L. E. (1999) *Paradoksy imperskoi politiki: Poliaki v Rossii i russkiiie v Polshe*. Moskva: Izdatelstvo «Indrik».
 14. SHYLLER-VALYTSKA, I. (2014) Mify i sterieotipy: neskolko zamechaniï ob istorii obrazovaniia v Tsarstve Polskom v XIX vieke. *Voprosy obrazovaniia*. № 3. S. 223-243.
 15. PRÓCHNIK, A. (1930) Rusyfikacja szkoly polskiej po powstaniu styczniowem. *Walka o szkołę Polską w 25-lecie strajku szkolnego*. Warszawa: Drukarnia «Stołeczna». S. 9-25.
 16. DIAKIN, V. (1988) *Natsyonalnyi vopros vo vnutrienniïi politikiie tsarizma (XIX-nachalo XX vv.)*. Sankt-Peterburg: «LISS».
 17. USPENSKII, B. (2004) Nikolai I i polskii yazyk (Yazykovaia politika

- Rossiiskoi imperyii v otnoshenii Tsarstva Polskoho: voprosy hrafiki i orhfohrafii). *Istoriko-filolohichieskiie ochierki*. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury. S. 123-173.
18. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi. F. 294, op. 1, od. zb. 4-A.
19. SMALIANCHUK, A. (ed.) (2017) *Historyia Belarusi kantsa XVIII – pachatku XX st. u dokumentakh i materyalakh*. Vilnia: EHU.
20. BAKHANKOV, A. (ed.) (1994) *Leksikalohiia suchasnai belaruskai literaturnai movy*. Minsk: «Nauka i tekhnika».
21. REMY, J. (2000) The Nacional Development of Finns and Ukrainian under Russian Empire. Some Comperative Aspects. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. № 5. S. 31-38.
22. SAVOISKA, C. (2016) Komunikatyvna polityka Finlyandii v yakosti movnoho dosvidu dlia suchasnoi Ukrainy. *Naukovi pratsi MAUP*. Vyp. 50 (3). S. 42-47.
23. BAKHTURINA, A. (2004) *Okrainy Rossiiskoi imperii: hosudarstviennoie upravlieniie i natsionalnaia politika v hody Pervoi mirovoi voiny (1914-1917 hh.)*. Moskva: ROSSPEN.
24. VIKHAVAINEN, T. (2012) *Stoleiia sosedstva. Razmyshleniia o finsko-russkoi hranitse*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istorii.
25. KOREVO, N. (1913) *Sieimovyi ustav dlia Vielikoho Kniazhestva Finliandskaho, Vysochaishe utverzhdiennyi 20 iiulia 1906 hoda. S pril. i alf. ukaz*. Sankt-Peterburg: Hosudarstviennaia Tipohrafii.
26. MILLER, A. (2006) *Imperiia Romanovykh i natsionalizm Esse po metodolohii istoricheskoho issledovaniia*. Moskva: Novoie literaturnoie obozreniie.

Olga Kazakevych,

Ph. D. (History), associate professor

National Pedagogical Dragomanov University

**POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE TOWARDS THE NATIVE PEOPLES’
LANGUAGES IN CENTRAL AND NORTHERN EUROPE (19 – Early 20th
CENTURIES)**

***Abstract.** The article delivers the linguistic policy of the Russian empire towards the native peoples of Central and Northern Europe during the 19th – early 20th cc. It surveys the Russian policy towards the Polish, Lithuanian, Belorussian, Ukrainian, Romanian, Latvian, Estonian and Finnish languages in the broad historical context. The author compares the Russian imperial linguistic policy with those pursued by other states of the period, including the United Kingdom, France and Habsburg monarchy. It is stated that the main specific feature of the Russian linguistic policy was its selectivity. For example, while the Ukrainian and, to some extent, Romanian languages were subjected to severe restrictions, the Finnish enjoyed relative freedom. Depending on political situation, activity of local national movements, potential for ethnic conflicts etc., the imperial policy of russification could be either slowed down or intensified in some regions. However, its main goal – the expansion of the Russian language as a component of the dominant ideological doctrine “Orthodoxy, Autocracy and Nationality” remained unchangeable. To achieve this goal, the imperial authorities took different measures to reduce the social prestige of the native population’s languages, drove them out from the administrative and educational spheres, marginalized publishing activities etc. Thus, this restrictive policy achieved effect only in the short-term perspective.*

***Key words:** Russian empire, linguistic policy, Russification, Central and Northern Europe.*